

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „ЕТНОЛОГИЯ”

**СОЦИАЛНИ МРЕЖИ ЗА ВЗАИМОПОМОЩ
В ПЕРИОДА НА СОЦИАЛИЗМА
(ПО ПРИМЕРА НА ГРАД ПЛОВДИВ И ГРАД СЪЕДИНЕНИЕ)**

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА
НАУЧНА И ОБРАЗОВАТЕЛНА СТЕПЕН ДОКТОР ПО ЕТНОЛОГИЯ
ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ 3.1. –
СОЦИОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И НАУКИ ЗА КУЛТУРАТА

НА

КРИСТИНА БОРИСЛАВОВА БОБЕВА

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ДОЦ. ДНК. ВЕСЕЛИН ТЕПАВИЧАРОВ

СОФИЯ, 2019 г

Структура и съдържание на текста

Дисертационният труд съдържа увод, четири глави, заключение, библиография, списък на респондентите и списък на използваните архивни материали с общ обем 192 страници.

Актуалност на темата

Българското общество и неговото развитие в годините на управление на комунистическата партия са обект на множество изследвания. Темата е популярна както в самите социалистически години, така и след това. Публикациите от периода, в който комунистическата идеология доминира обществения дискурс определят мащабните процеси на цялостна трансформация във всички житейски сфери като закономерен процес, съпътстващ построяването на висшето комунистическото общество. Анализите от социалистическия период почти винаги включват оценка на изследваните феномени, която се определя от това до каква степен те се вписват в официалната идеология. В годините след 1989 г. проблемът за различните процеси, които протичат в българското общество в периода на социализма е част от редица изследвания, както цялостни върху различните обществени и политически явления, така и насочени към отделни феномени от всекидневния живот. Интерес проявяват както професионални учени от различни направления, така и неспециалисти, които също правят свои проучвания. Информация за този период дават и множеството публикувани спомени, представящи отделни житейски истории, но и разкриващи типични за системата елементи. Ценен източник на сведения за периода са и архивните материали, които със своята детайлност спомагат за реконструирането на възможно най-пълно разказ за протичането на всекидневния живот в социалистическа България.

Все още остават обаче отделни сфери, които е необходимо да бъдат задълбочено анализирани, за да бъде изграден възможно най-обективен разказ за ежедневието на голяма част от българския народ в този исторически период. В този смисъл изследването на социалните мрежи за взаимопомощ, което този текст предлага, допълва наратива от научни трудове, свързани със социалистическия начин на живот. Проучването и познаването на

явлението в неговата цялост, позволява да се изясни неговото място и значението му във всекидневния живот през конкретния исторически период. Към моментна липсва цялостно изследване, което разглежда формите на взаимопомощ като интегрална част от българското социалистическо общество. Този текст предлага надграждане на досега осъществените проучвания като представя сравнително изследване на феномена със сходните такива, проявяващи се в други общества. Изясняването на различните съставни елементи на явлението се допълва от анализ на неговия произход и връзките му с традиционните форми на взаимопомощ.

Цел и задачи

Целта на това изследване е да установи как се изграждат и функционират социалните мрежи за взаимопомощ в българското общество в периода на социализма.

За цялостното разбиране на представения тук обществен феномен авторът на текста си поставя няколко задачи.

На първо място са анализирани трудове, насочени към теоретизиране на явлението и неговите специфични характеристики в различни общества и при различни политически системи. Прегледът на литературата по темата позволява да се установят сходни черти и различия между описваното в този текст явление и други до голяма степен идентични по функции форми на социална организация.

Втората задача е да се разгледат формите за взаимопомощ в традиционното българско общество, като се обърне специално внимание на конкретните специфики, които обуславят съществуването им. Тяхното познаване позволява да се установи органическата връзка между социалните мрежи за взаимопомощ през социализма и сходните форми от предходния период. Сравнението дава възможност да се проследи изменението, през което традиционните практики преминават в новите политически, икономически и социални условия.

Трета задача, която се включва в рамките на това изследване, е представяне на комунистическата идеология и начинът, по който комунистическият проект се реализира в България. Анализът на налаганата от тоталитарното управление политика обръща вниманието върху закономерностите, които влияят върху изграждането и функционирането

на социалните мрежи за взаимопомощ. Представянето на идеологията в нейната цялост позволява да се открият различните аспекти на явлението: политически, икономически, социални.

Четвърта задача, която авторът на текста си поставя е да проследи хода на развитие на явлението през определен исторически период. Анализът на изменението, което търпят социалните мрежи за взаимопомощ, позволява да се отчете влиянето, което прилагането на комунистическата идеология оказва, върху този специфичен елемент от всекидневния живот в социалистическа България. Всяка от големите промени в ежедневието се отразява върху традиционните форми за взаимопомощ, като повлиява върху техния обхват, форми на изява и съдържание. Същевременно, въпреки редицата изменения, се запазват типични за взаимопомощта елементи, които открояват органическата връзка между проявите и значението на този обществен феномен в социалистическия и в предходния период.

Методи на изследването

Настоящата дисертация изследва проблемът за изграждането и функционирането на социалните мрежи за взаимопомощ в гр. Съединение. Връзката с град Пловдив, която е упомената в заглавието, е особено важна, тъй като взаимодействието с големия град влияе в значителна степен на развитието на изследваното тук явление. Разстоянието между двете селища е 22 км, свързани са с влакова линия, открита през 1927 г. и асфалтов път. От едното до другото селище може да се стигне и през автомагистрала Тракия. Комуникацията между тях е активна още преди Освобождението и продължава да бъде структуроопределящ елемент за живота на преобладаващата част от населението в по-малкото селище. Своеобразна еманация на активните контакти, които се поддържат между селото и града във възрожденския период е осъществяването на Съединението между Княжество България и Източна Румелия през 1885 г. Към Пловдив е основната посока за жителите на селото, които са решили да търсят реализация извън родното си място или за придобиване на по-добро образование. Повечето учители, които идват да преподават в селото, са получили своето образование в близкия голям град. С Пловдив са и основните икономически контакти – през големия град (особено след началото на провеждането на панаира) в селото навлизат техническите иновации. От големия град към по-малкото населено място навлизат

и политическите и идеологически концепции. Един пример в тази посока са работещите в Пловдив Вела и Димитър Благоеви, които оказват влияние върху Ана Маймункова (учителка) и Петър Даражански (работник, чиракувал в Пловдив и върнал се в с. Голямо Конаре), които стават инициатори на създаването на клон на социалистическата партия в с. Голямо Конаре. В социалистическите години тази връзка се интензифицира изключително много заради засилената миграция (отново предимно насочена към близкия областен град) и заради удобния, евтин и относително бърз транспорт.

Аз самата имам роднинска връзка с гр. Съединение – моят дядо по майчина линия е роден там. Всъщност именно личната ми семейна история, осмислена през погледа на етнолог, предизвика интереса ми към тази тема – по-специално върху връзката между селото и града, върху начина, по който се интерпретира в индивидуалните житейски стратегии социалистическата идеология (най-вече социалистическата собственост) и не на последно място значението, което има партийната номенклатура за разпределението на достъп до ресурси на местно равнище. Още преди да определя конкретната тема на дисертационния ми труд знаех, че искам той да бъде свързан с всекидневния живот през социализма и че гр. Съединение би могло да бъде добро място за провеждане на теренно етнографско изследване.

В хода на работата за написване на настоящия труд са осъществени две теренни експедиции от по 10 дена в гр. Съединение, финансирани от ИФ. По време на тези експедиции са проведени 26 структурирани и полуструктурирани интервюта и над 10 неформални разговора (част от тях преминали във формални интервюта). За особено ценни имам неформалните разговори, които съм провела с моя хазяин, който е и мой роднина, които провеждахме всяка вечер по време на престоя ми. Неговият случай е интересен за връзката между гр. Пловдив и гр. Съединение, тъй като той самият е родом от гр. Пловдив и се жени за жена от гр. Съединение (всъщност тя е моята кръвна роднина – братовчедка на майка ми). В този смисъл неговите анализи за социалното и икономическо развитие на гр. Съединение бяха едновременно на външен човек, тъй като се „свързва“ със селището едва в началото на 70-те години, но и „вътрешен“, особено що се касае до интересувания ме период, тъй като от тогава е тясно свързан с града. В нашите разговори активно се включваше и неговият съсед (и братовчед на съпругата му). Разговорите с тях бяха изключително ползотворни, тъй като не включваха темата за колективизацията (единият не

е бил част от живота в селото, а другият е роден късно), проблем, който често срещам при провеждането на интервюта.

Респондентите са 12 мъже и 14 жени като най-възрастният е роден през 1923 г., а най-младият през 1968 г. Основната част от информаторите – общо 20 са на възраст между 65 и 80 години към датата на взимане на интервюта. Тук е моментът да отбележа, че при търсенето на информатори специално се бях насочила към определени личности, за чиято роля за общественото и икономическо развитие на селището, знаех от архивните материали. В този смисъл провеждането на интервюта с тях беше една от задачите, които исках да изпълня. За съжаление, макар и очаквано, голяма част от тях не са между живите или не живеят в гр. Съединение. Основната част от интервюта са проведени с „обикновените“ хора – тези, които след консолидацията на класическата система стоят настрана от политиката и показват поне минимално ниво на конформизъм (Корнай 1996: 296). Част от интервюираните са били членове на политическа партия (БКП или казионното БЗНС), но те заемат ниски равнища в партийната номенклатура и не ползват специални снабдителни канали. На практика политическата им активност не им осигурява различен жизнен стандарт от този на мнозинството на населението. Партийната им принадлежност играе по-скоро роля на символен капитал и до заемане на специфични, често привилегирани позиции в социалните мрежи за взаимопомощ, заради достъпът им до по-често желани стоки и услуги.

Освен материалите от теренната етнографска работа, настоящият текст ползва и архивни материали. Прегледани са над 100 архивни единици от фондовете на Селския/Градски общински народен съвет, ТКЗС „Гигант“, ТПК „Евгени Команов“, ПК „Съгласие“ и Общинския комитет на ОФ в селищна система Съединение. От прегледаните документи най-ползотворни се оказаха протоколите от заседанията, на които се представят срочните отчети на всяка от организациите. Протоколираните доклади отчитат дейността и отбелязват недостатъците в работата и причините за честите неизпълнения на стопанските планове. Информацията в тези документи представя редицата трудности, които местното ръководство среща както в работа с висшестоящите организации, така и при осигуряването на по-добра ефективност на работата на собствените си служители. В този смисъл запознаването с архивните документи изигра важна роля при формулиране на конкретни въпроси, включени при разговорите с респондентите по време на теренното изследване. В

архивните единици, съдържащи протоколи от заседания, освен докладите се съхраняват и изказвания на присъствали на събранията. Тези коментари се оказаха изключително ценен източник, който показва как са анализирани проблемите и какви възможни решения са предлагани в рамките на самия период. Не на последно място архивните материали играят роля на източник за определяне и въвеждане на хронология на събитията. В интервютата с информаторите това се оказа голямо предизвикателство, тъй като след края на колективизацията времевите маркери, в разказите бяха твърде условни или се ограничаваха до 2-3 по-важни събития (казарма, сватба, раждане на дете, строеж на къща). Благодарение на архивните материали стана възможно въвеждането на известна хронология. От друга страна запознаването с архивните материали показва почти пълна липса на промяна в течение на десетилетия. По-„динамични“ са само първите години от периода – до обявяването на масовизацията през 1950 г. В този период архивните материали отразяват изграждането на социалистическия ред в селото. Отичат се успехите по пътя на кооперирането, обявяват се присъдите на „народните врагове“, „кулаците“, откритите политически противници.

След укрепването на властта на комунистическата партия и приключването на процеса на колективизация „новостите“ в архивните материали в общи линии приключват. Дори имената на основните действащи лица остават същите, тъй като обичайна практика е на ръководните позиции да се „въртят“ местните партийни ръководители. Така един и същи човек последователно е председател на ТКЗС-то, на ТПК-то и на Селския/Градски народен съвет. Събитийността в архивните се ограничава до коментиране на едни и същи казуси година след година с предлагане на сходни решения. Изпълнение и преизпълнение на плана в разходната част, неизпълнение в приходната поради лоши климатични условия или лошо снабдяване със суровини (съответно за ТКЗС и ТПК). Необходимост от повишаване на социалистическото съзнание и ефективността на труда на работниците. Препоръки за спазване на социалистическата законност и буквално повтарящи се с десетилетия идентични (в някои случаи дори от едни и същи лица) случаи на нейното нарушаване. Докладите от началото на 60-те са почти идентични с тези от края на 80-те. Информацията от архивните материали наистина създава усещане за безвремие, за липса на друг критерии, освен датата от протокола, по който събитията да могат да бъдат хронологично подредени.

В резултат на проведеното задълбочено изследване авторът на настоящия текст установи, че социалните мрежи за взаимопомощ се изграждат върху основата на характерни за българското традиционно общество форми на трудова взаимопомощ, които се адаптират към новите реалности в социалистическата система, но запазват основния си смисъл – да се помогне на един от „своите“ в момент на нужда. В рамките на новия тип обществена система социалните мрежи за взаимопомощ функционират като вторична, преразпределителна мрежа. Необходимостта от подобна социална структура се обуславя от хроничния недостиг на стоки/блага/услуги и невъзможността те да бъдат осигурени през официалните канали на държавното разпределение. Явлението е специфично за класическата социалистическа система, тъй като се развива в нейните рамки и е възможно в точно този си вариант заради особеностите на самата система. В българския му вариант явлението се развива едновременно стъпвайки върху основата на традиционни форми на социална организация и адаптирайки се към новите политически, икономически и социални реалности.

Глава 1: Системи за взаимопомощ – методологическо въведение

Върху описваното в този текст явление няма, а и твърде трудно би могло да има, написана цялостна теория. Сред особените му специфики е, че той има своите проявления във всяка обществена система, но едновременно с това конкретните му характеристики зависят до голяма степен от историческото, икономическо и политическо развитие на всяко отделно общество. Макар да се свързва и с други елементи от ежедневието, явлението в най-голяма степен се явява пресечна точка на икономиката и формите на социална организация. Затова, въпреки изключително широкото терминологично богатство, с което този обществен феномен се описва, неизменно се анализира именно взаимодействието му с икономическата сфера и най-вече икономическите ефекти, които явлението има. Пълният преглед на цялата литература по въпроса би могъл да се превърне в самостоятелно изследване, тъй като всеки труд предлага анализ през различна гледна точка, съобразена с контекста в определени политически, икономически и социални реалности. Представянето на основната литература в този текст цели да бъдат представени базовите понятия, които различните теоретични модели въвеждат, сходствата и различията между тях. При

представянето на текстовете и в хода на изложението по-подробно са разгледани онези текстове, които представят явлението в рамките на социалистическата система и неговите специфики в българския случай.

Първият параграф на главата представя осигуряването на стоки, услуги и блага чрез междуличности отношения, организирани чрез приемането на социалните роли на патрони и клиенти. Основните характеристики на социалното явление са проследени през статиите от сборника „Патрони и клиенти в средиземноморските общества“ със съставители Ърнест Гелнер и Джон Уотърбъри (Gellner and Waterbury: 1977). Статиите в него, написани върху теренни материали от Средиземноморието, предлагат както конкретни примери, така и теоретичен анализ на явлението. От текстовете могат да бъдат изведени специфични характеристики на отношенията между патрони и клиенти, които го различават от други подобни практики и по-специално от тези, които описва настоящият текст, но също така и елементи, които показват сходства между отделните социални форми за обмен на стоки, услуги и блага. Структурна характеристика на представените в сборника отношения патрон – клиент се явява тяхната йерархичност. Всяка от страните дължи лоялност на другата в рамките на социалната връзка, но същевременно осъзнава и действа спрямо своята позиция – на патрон или на клиент. Теренните данни, върху които почива това изследване и други изследователи на явлението в българския му контекст (Беновска – Събкова 2001; Крийд 2005) показват, че в местните условия няма строго изразена йерархизация на отношенията и те могат да бъдат както вертикални, така и хоризонтални. Сходно по функция и съдържание, в различни обществени системи, този обществен феномен има своите специфики.

Вторият параграф обръща внимание на корелацията между изследваното в рамките на този текст явление и корупцията. Отделено е специално внимание на различните подходи, които могат да бъдат използвани при анализиране на феномена корупция и неговото значение в обществения живот. Още в началото на представянето на този феномен следва да се отбележи, че самият термин се „характеризира със стряскаща полисемия. ... На първо място, понятието корупция навежда на мисълта за морална поквара и извратеност. Следователно да си корумпиран в този случай означава да си в разрез с универсалните принципи на етиката“ (Джордано 2006: 203). Отрицателната конотация, с която a priori се възприема терминът корупция, го прави проблематичен при употребата му за

квалифициране на определен тип социално поведение. Затова от изключително значение е подходът, който се използва при тълкуване на дадено поведение. Корупцията е винаги контекстуална. Това, което Световната банка определя като „корупция“, може да бъде „морално задължение да помогнеш на приятел“ в определено общество (Shore, Haller 2005: 7). Етноложките изследвания в този смисъл нямат за задача да „обвиняват“ в корупция. Чрез методите на етнологията може да бъде установено какво означава „корупция“ в дадено общество и какви са проявленията на този обществен феномен в ежедневието. Изследва се отношението на явленията към социалното поведение на отделните актьори, значението му при формирането на индивидуалните житейски стратегии, обстоятелствата, които влияят върху неговото развитие.

При анализиране на корупцията в социалистическите общества разбирането, че действията на един могат да ощетят мнозинството има специфично възприятие. Парадоксално, въпреки че „корупция по принцип, възниква тогава, когато като страна в комуникацията е намесена и държавата“ (Беновска-Събкова 2001: 179), а на практика през социалистическия период да се избегне намеса на държавата е невъзможно, във виждането на информаторите равнището на корупция през социалистическия период от е по-ниско сравнено със съвременността. От една страна това се дължи на факта, че няма концентрация на публично внимание върху темата. От друга страна обаче стремежът на индивида да бъде част от някаква мрежа, заради факта, че подобно участие би могло да му осигури достъп до някаква услуга в неопределен момент, не може да бъде окачествен като корупция. Затова корупцията е възможен резултат (често и случващ се) от социалните мрежи за взаимопомощ, но не и основа причина за тяхното създаване и поддържане.

Третият параграф предлага анализ на термина „втора мрежа“ като понятие, целящо да обясни разглеждания в този текст обществен феномен. В своите изследвания българските социолози представят явленията като зародило се в социалистическия период и имащо своето продължение и развитие в годините, последвали края на управлението на комунистическата партия. Основни автори, които разработват проблематиката в българската социологическа наука са Андрей Райчев (1992; 2003; 2008), Деян Деянов (1992; 2003) и Андрей Бунджолов (1992; 2003). В своите текстове българските социолози разработват тезата за българското социалистическото общество като общество на мрежите. Аргументите на авторите представят пораждането на мрежите в граничните зони в тъканта

на социалистическото общество, там където има дефицити (стокови или на власт) или там, където идеологическият натиск е по-слаб и позволява спонтанно тоест недържавно организиране. Разглеждайки сложният начин на функциониране на обществото през различните етапи в периода на управление на комунистическата партия в България, социологическата наука показва зоните на влияние и възможностите на мрежите. Застъпва се тезата, че вторите мрежи са проявата на гражданското общество в социалистическа България (Райчев 2003; 2008). Този текст представя проблема от етнологична гледна точка като се стреми да предложи по-цялостно разбиране за произхода, значението и функциите на мрежовите образувания във всекидневния живот на обикновените жители на социалистическа България. Затова акцентът е върху примери, които показват обхвата на явлението в рамките на самата система, а не влиянието им върху периода на преход.

Четвъртият параграф на първата глава представя връзката между изследвания в този текст обществен феномен и неформалната икономика. Подобно на термина корупция, понятието неформална икономика има множество определения. Самото наличие на думата „икономика“ в словосъчетанието предполага, че изследваният феномен се свързва със стопанския живот на една страна. Най-често използваните названия, а именно неформална и втора (вторична) икономика показват, че изследователите на явлението го разглеждат като част от икономическия сектор, който е различен от формалната (официална, законово регламентирана) икономика (Gabor 1979; Корнай 1996; Ledeneva 1999; Чавдарова 2001; Крийд 2005). В социалните науки терминът навлиза като заемка от икономическите изследвания. Разглеждането на този, на пръв поглед, икономически феномен чрез методите на социалните науки дава възможност да той да бъде теоретизиран като интердисциплинарно явление, което оказва влияние върху различни сфери на обществения живот.

За този текст обръща внимание върху неформалните икономически практики в рамките на социалистическите общества, най-вече българското такова. Значението на неформалния сектор и взаимодействието му с официалната планова икономика се потвърждава от включването му като важен елемент в повечето изследвания, насочени към цялостно осмисляне на социалистическия период и развитието на ежедневиия живот през него (Ledeneva 1999; Беновска-Събкова 2001; Крийд 2005; Знеполски 2009; Груев 2009 и др.) Общото в изследванията на всички автори е, че акцентират върху необходимостта

опозицията формална-неформална икономика да се мисли през характеристиките на социалистическата система. Погледнато през тази призма се вижда как в рамките на обществата, ръководени от комунистическа идеология, формалният и неформалният сектори едновременно си противоречат и се допълват. Съвместното им съществуване и непрекъснато взаимодействие е една от отличителните характеристики на социалистическото ежедневие.

Петият параграф представя досега правените изследвания на явлениято, върху което е фокусиран този текст. На първо място е представена монографията на руската авторка Алена Леденцова „Руската икономика на услугите. Блат, мрежи и неформален обмен“ (Ledeneva: 1999). Във въведението към книгата авторката посочва, че значението на *блат* се съдържа в израза „забранено, но възможно“. В Съветския съюз това е осъществимо благодарение на *блат*. Определението, което изследователката дава за да опише явлениято е „употребата на лични мрежи и неформални контакти, за да се доставят дефицитни блага и услуги като се избегнат формалните процедури“ (Ledeneva 1999: 1). Основен аргумент в книгата е, че *блат* следва да се разглежда като „обратната страна“ на свръхцентрализирания център. Реакция на обикновените хора срещу ограниченията на социалистическата система за преразпределение – серия практики, които правят възможно функционирането на съветската система и я правят по-толерантна, но същевременно я подкопават. Още с въвеждащите думи се изтъква свързаността на типа държавно управление с формирането и развитието на *блат*. Икономическите и социални реалности на съветската система изграждат средата, която формира сложния характер на този социален феномен. Вникването в сложната динамика на взаимоотношенията между официалната икономика и *блат* е от решаващо значение при анализирането на този тип неформални практики. Важно уточнение, е че явлениято следва да се теоретизира като отделен феномен, въпреки редицата му сходства с други неформални практики (Ledeneva 1999: 4).

В български контекст явлениято е изследвано от американския антрополог Джералд Крийд в монографията „Опитомяване на революцията. От социалистическите реформи към противоречивия преход в едно българско село“ (Крийд 2005), който провежда теренната си работа в северозападното българско село Замфирово. За да опише сложното взаимодействие между налаганите от държавата икономически и социални реформи и тяхното възприемане от населението антропологът предлага въвеждането на термина

„допълване на несъвместимото“. Чрез него той обяснява многобройните стратегии, които българските селяни прилагат спрямо непрекъснатите държавни реформи и начинът, по който самите реформи се адаптират спрямо поведението на селяните. В течение на този непрекъсващ процес държавата се принуждава да приеме споразумения, които формално са в противоречие с някой от официалните идеологически постулати. Тази сложна система създава органически връзки, от които се оказва, че и двете страни имат своята ползва – от една страна социалистическата власт укрепва, тъй като намалява вътрешната съпротива, от друга, макар и тежък, животът на българските селяни става все по-поносим (Крийд 2005: 17-18).

Последният абзац на първата глава представя собствения анализ на автора върху изследваното явление. Настоящият текст въвежда определението социални мрежи за взаимопомощ, чрез което да опише представеното в по-горните редове явление в неговия български случай. Съдържанието на термина социални мрежи за взаимопомощ предлага по-цялостно му разбиране в контекста на българското социалистическо общество. Анализът на практиките, които понятието описва, включва техния произход, връзката им с форми на социално общуване от традиционния етап на развитие на българското селско общество и адаптацията на тези форми към променената икономическа и социална действителност в българското село през втората половина на XX век. Освен това въвеждането на нов термин има за цел да избегне натовареността, която имат вече съществуващите понятия, които описват този обществен феномен.

Настоящият труд предлага въвеждането на термина социални мрежи за взаимопомощ, който да обедини в себе си различните неформални практики, които са част от ежедневието на българското население в социалистическия период. С ясното съзнание за наличието на редица разлики в описваните практики, една от задачите на този текст е да покаже как те са част от една обща система при формирането на индивидуални житейски стратегии в рамките на социалистическата система в България през периода от края на 50-те до края на 80-те години на XX век. Тяхно обединяващо ядро са търсенето на „свои“ хора при изграждането на личните мрежи и запазването на силната интегрираност на индивида в общността, адаптирано в новите икономически и социални условия. Основна функция на социалните мрежи за взаимопомощ е осигуряването на по-добър жизнен стандарт на отделния човек в рамките на социалистическата система.

Глава 2: Българското традиционно общество и формите на взаимопомощ

Ключово за изграждането и развитието на социалните мрежи за взаимопомощ в България през социализма е наследството от предишния период. Отличителни белези на българското общество в средата на XX век продължават да бъдат високата степен на интегрираност на индивида в общността, запазената родова и поселищна солидарност, устойчивите традиционни кодове на взаимодействие в рамките на малката общност. Цялостната трансформация на обществото, която започва след края на Втората световна война се определя до голяма степен именно от тези „типични“ характеристики на българското общество до средата на XX век. Комунистическата идеология и българската традиция се преплитат, за да създадат симбиозата наречена българско социалистическо общество. В него социалните мрежи за взаимопомощ са един от онези елементи, които олицетворяват адаптирането на традиционната българска култура към новите политически, икономически и социални реалности.

Първият параграф на втора глава се спира върху въпроса за значението на формите за взаимопомощ в рамките на традиционния колектив. Този текст защитава тезата, че основа за изграждането и развитието на социалните мрежи за взаимопомощ в България през социализма са традиционните форми на взаимопомощ в българското общество. Тяхното значение в рамките на традиционното българско общество е подробно разгледано и представено от българската етнологка Киприяна Кръстанова в специална монография по темата (Кръстанова 1986). Задълбоченото изследването дава възможност да си дадем ясна сметка за голямото значение, което имат формите на трудова взаимопомощ извън практическата им насоченост да бъде по-бързо и успешно извършена определено количество работа. Те имат допълнителни функции да свързват общността в отношения на реципрочност и лоялност, да създават усещането за сигурност и предвидимост в рамките на колектива, да изграждат общност от свои хора, на които може да се разчита. Общоселският им обхват ги превръща в повече от взаимопомощ между роднини. Включването на цялата общност им определя роля на мрежи на взаимна солидарност, в социална организация, която има практически и социални функции. Широко застъпената егалитарност в българското село на практика прави трудовата взаимопомощ елемент от всекидневния

живот, който в някаква степен засяга всички членове на общността. Както ще видим в последващия анализ, фактичното премахване на стопанската основа, върху която се изграждат формите на взаимопомощ, след колективизацията, не означава че изчезване на мрежите. Те се трансформират в новите условия като запазват основната си социална функция – да се помогне на един от своите в момент на нужда.

Следващите два параграфа са насочени към представяне на някои характерни специфики от обществения живот в годините преди 1944 г. Един от ключовите елементи в нея е амбивалентното отношение към държавата, което се обяснява с наследството от петвековното османско владичество. От една страна тя се приема като антагонист, тъй като изисква данъци от своите поданици, а наложените от нея правила често противоречат на традиционните (Тепавичаров 2008: 263-264). От друга от държавата се очаква да бъде универсална гаранция срещу икономическите провали на своите поданици. Румен Аврамов твърди, че „квинтесенцията на господстващото икономическо мислене преди и след 1944 г. [се] синтезира в аксиомата „независимост, но подпомагана от държавата“ (Аврамов 2007а: 41). Другият важен въпрос е собствеността върху земята. Той е пряко свързан с доминиращият процент селско население в България към средата на XX век (Груев 2009: 382) и проблемът за селската пренаселеност. Огромното мнозинство от българското население са селяни, които се препитават с продукцията от собствената си земя. Последният параграф на главата въвежда изследваното в настоящия труд селище като българско село, в което основната част от населението се препитава именно с продукцията от собствената си земя. Въведени са и основните обстоятелства, които предопределят активната връзка между с. Голямо Конаре и намиращият се едва на 22 км втори по големина български град Пловдив.

Глава 3: Комунистическата идеология и българското общество

Първият параграф на третата глава представя ключовите елементи от комунистическата идеология, която става доминираща в България след Втората световна война. Основа на мащабните трансформации е промяната на стопанската система, която комунистическите партии започват веднага след установяването им на власт. Поради подчертано идеологическия характер на социалистическата система, икономиката на

държавата е пряко свързана, даже по-правилно казано, пряко зависи от политическите решения, които управляващата партия налага. Основа на икономическото развитие на страната е създаването и следването на годишни (или многогодишни, обикновено петгодишни) стопански планове. Те се определят централизирано, съобразени са с държавното управление и целта им е да чертаят пътя към планомерно развитие, без характерните за капитализма кризи на свръхпроизводството. С построяването на комунистическото общество ще бъде постигната социална справедливост, която в условията на капитализъм е невъзможна. Самата комунистическа идеология описва своите предимства именно в сравнение с недостатъците на капиталистическия обществен строй. Убеждението, че социалистическата система е по-висша от капиталистическата е един от най-важните съставни елементи на идеологията. Социалистическата система претендира за морално надмощие. Социализмът е по-чиста, по-благородна система, която осигурява социална справедливост и равенство (Корнай 1996: 66-68). За да се построи комунистическото общество е необходима цялостна трансформация на обществото, която включва политическата, икономическа и социална сфера. Затова и комунистическата партия поема ролята на водач на обществото по пътя му изграждането на висшия тип социална система.

Вторият параграф представя реализирането на комунистическия проект на местна почва. България тръгва пътя на изграждане на комунистическото общество след края на Втората световна война, когато остава в светската сфера на влияние. За осъществяване на предвиденото обществено преустройство БКП първо започва с налагането мащабна промяна на икономическия живот в страната. Проведени са процеси на национализация на частната собственост и колективизация на селскостопанската земя, докато същевременно тече форсирана индустриализация. Паралелното протичане на трите процеса води до засилена миграция от селата към градовете и урбанизиране на страната в изключително кратки срокове. В рамките на параграфа четирите процеса и взаимовръзките между тях за подробно представени. Обърнато е внимание на вътрешната периодизация в рамките на социалистическия режим с акцент върху понятието „реален социализъм“ – времевият отрязък, върху който настоящият труд се фокусира. След първоначалния бум на форсирана индустриализация, режимът постепенно губи инерция. Обещаваното осезаемо повишаване на жизнения стандарт за голяма част в от населението в обозрими срокове остава

неизпълнено. Липсата на достатъчно инвестиции в леката промишленост, комуналните услуги и инфраструктурата на увеличаващите населението си градове, води до хроничен недостиг на стоки/услуги/блага. Засилва се вътрешно недоволство от системния дефицит на ежедневно необходими стоки. Постепенно отделните индивиди изграждат свои стратегии за подобряване на начина си на живот.

Третият параграф на трета глава обръща внимание върху спецификите на сложната и динамична връзка между селото и града в рамките на социалистическа България. Връзката между селото и града в комунистическия период има няколко основни измерения. Първото се свързва с идеологията на управляващата партия и ролята, която има селото в нея. Официално се пропагандира политика на постоянно повишаване на стандарта на живот в селото с основна цел доближаването му максимално до градския начин на живот. Паралелно в развитието на социалистическата система в България се изгражда и образът на престижния град, който със своите фабрики и промишлени производства, и със своето население, съставено от ръководната работническа класа е лицето на социалистическото преустройство. Оттук и вторият аспект на връзката между селото и града – произходът на голяма част от новите работници е селски. Селото се явява като основен източник на кадри, които да се влеят в редиците на работническата партия и промишленото производство. Поради огромните мащаби на миграцията доскорошните селяни успяват да окажат трайно влияние върху градското пространство и неговите употреби. Не на последно място, отново свързано със смяната на местожителството на огромен брой хора, се променя динамиката на взаимоотношенията между селото и града. Връзката между селото и града се развива в условията на налагана от държавата комунистическа идеология и в условията на всеобхватните процеси на индустриализация, колективизация, национализация и урбанизацията. Параграфът показва как в рамките на социалистическия период традиционната дихотомия село-град се запазва, но същевременно огромната демографска промяна ги прави по-свързани спрямо предсоциалистическия период.

Последният параграф на трета глава се фокусира върху развитието на с. Голямо Конаре/гр. Съединение през социалистическите години. С идването на комунистическата партия на власт също като останалата част от държавата, и в малкото населено място близо до град Пловдив, поема по пътя на социалистическото развитие. Годишите от началото на режима до окончателното приключване на процесите на национализация и колективизация

са белязани от постоянно напрежение в обществото. Краят на този период и общият дух на консенсусна диктатура, дават своето отражение и върху всекидневния живот в малкото населено място. В икономически план водещото остава селското стопанство, което е почти изцяло съсредоточено в ТКЗС „Гигант“. През 70-те години селското стопанство в общината се извършва под голямата шапка на АПК „Тракия“. В селището функционира и ТПК „Евгени Команов“, към което през 70-те години функционират седем цеха. От началото на 60-те години започва благоустрояване на селото. През следващото десетилетие селището, вече обявено за град, продължава да се променя. Почти целият жилищен фонд е подменен. Разказите на информаторите за годините след окончателния край на колективизацията до голяма степен потвърждават подобреният стандарт на живот.

Паралелно текат два процеса – на миграция от селището, основно насочена към близкия областен град и на увеличаващ се брой на ежедневно пътуващите до Пловдив жители на населеното място. Интензифицирането на контакта между селото и града се явява ключово обстоятелство за разширяване на обхвата на социалните мрежи за взаимопомощ. Те вече включват роднините и съседите в селото, тези в града и новата категория близки хора – колегите на работното място. Освен това селото и градът имат достъп до различни ресурси, което увеличава броя на стоките и услугите, които са обхванати в социалните мрежи за взаимопомощ.

Глава 4: Изграждане на нови мрежи за взаимопомощ в България през социализма

Последната глава на текста изследва изграждането на нови мрежи за взаимопомощ в България през социализма, обръщайки специално внимание на основите, върху които се изграждат и начините, по които функционират. адаптацията им към новите политически, икономически и обществени условия. Първият параграф се фокусира върху трансформацията на традиционните форми за взаимопомощ адаптацията им към новите политически, икономически и обществени условия. Значимата промяна в обществения живот, която е предизвикана от процеса на колективизация, особено след масовизацията от 1950 г., разрушава традиционния начин на живот в българското село, променяйки основата на неговото съществуване. Поради практическото одържавяване на селскостопанската собственост, обхватът на формите на взаимопомощ се ограничава до останалите елементи

на частна дейност каквито са строежът на къща и отглеждането на селскостопанска продукция отделно от кооперативните стопанства. Всъщност може да се обобщи, че необходимостта от взаимопомощ е пряко свързана с притежаването на лична собственост. С колективизацията изчезва основата, върху която се гради системата на традиционната трудова взаимопомощ. Затова и запазените елементи откриваме именно в частния сектор. Запазването и адаптирането на практиките за трудова взаимопомощ в индивидуалната дейност на жителите на българското село след осъществяването на колективизацията, показва значимостта на тези практики в обществения живот. В новите социални и икономически условия се пренасят и трансформират форми на социална организация, които имат важна роля за функционирането на общностния живот в българското село.

Вторият параграф представя данните от архива и интервютата с респондентите, в които се открояват няколко основни сфери, които се явяват едновременно предпоставка за развитието социалните мрежи за взаимопомощ и тяхно поле на случване. На първо място това е разделението между „наши“ и „ваши“ в рамките на социалистическото общество. В мрежата за взаимопомощ се включват „нашите“, кръгът от свои хора, от които се очаква помощ и на които се помага. Втората част на параграфа представя различни начини за употреба на обществена собственост (стоки и ресурси) за постигане на лични цели. Третата част показва измеренията на дефицита в рамките на социалистическата система и доказва хроничния му характер в изследваното селище.

Вторият параграф на последната глава представя изграждането на новите мрежи на взаимопомощ. В първата част са показани колективните аспекти на явлението – търсенето на неформални пътища за подобряване на стандарта на живот на ниво селище. Инструмент за това са основно хора, родени или свързани по някакъв начин със селото, които са на относително отговорни и високи позиции и могат да подпомогнат този процес. Отношението към тях, регистрирано и в архивните данни и в интервютата е положително. От една страна хората са им благодарни, затова че са спомогнали за развитието на селото. От друга към тези хора има очакването да направят нещо за „тяхното си“ село, с което са свързани по някакъв начин. Употребата на неформални пътища за оказване на влияние върху взимането на стопански решения на държавно ниво, показва, че социалните мрежи за взаимопомощ имат редица функции. Коментиранията в този параграф има доста сходства с патронажа. За разлика от типичния за други общества социален конструкт в българския

случай балансът между задължението на патрона да се грижи за благополучието на своите подопечни и изискваната от тях лоялност е различен. Комунистическата идеология поддържа ясна теза относно собствеността в рамките на социалистическото общество. Така и за патрони, и за клиенти е ясно, че благодетелят само временно има достъп до дадения ресурс и той не е негова собственост. Към оказващите помощ населението изразява благодарност, но лоялността към тях не включва дълготрайните, предавани се през поколенията традиции, с които това явление се характеризира в класическата му форма. Останалите в селото и заемащите високи позиции често са родени като членове на една и съща обществена прослойка и някакъв специфичен житейски шанс е поставил разделителната граница между тях. Връзката се основава много повече на традиционната за селския начин на живот висока степен на интегрираност в общността, отколкото на ясно изразена йерархия в отношенията. Очакванията към издигнатия се местен да помогне на „своите“ са свързани с осмислянето му като един от „нашите“, чиято житейска съдба се е оказала по-благоклонна.

Последният параграф на текста представя употребата на социалните мрежи за взаимопомощ за реализирането на индивидуални житейски стратегии. Тяхната основна цел е осигуряване на дефицитни в рамките на социалистическата система стоки и услуги като се активира изградената вторична мрежа за преразпределение. Магазинерите са една от онези категории население, които заемат ключова позиция при изграждането на социалните мрежи за взаимопомощ. Спецификата на работното им място им осигурява достъп до стоки, нерядко такива, които са дефицитни в рамките на социалистическата система. В зависимост от конкретната ситуация магазинерите могат както да предоставят достъп до самата стока – като запазят бройка/и и я продадат на определен човек, така и с даване на достъп до информацията кога дадена стока ще бъде налична. Тоест чрез контакт с магазинер може както да се осъществи потребителското търсене, така и само да се подобрят потенциалните шансове за осигуряване на желаната стока.

Втори важен аспект при употребата на социални мрежи за взаимопомощ е използването на активните контакти между селото и града. В условията на хроничен дефицит се следи къде желаната стока ще бъде налична и къде потребителското търсене има по-голям шанс да бъде удовлетворено. Въпреки че на теория градът се зарежда приоритетно със стоки, в определени ситуации за новите граждани е по-лесно да се снабдят

с тях от своето родно място. Това са именно онези ситуации, при които запазената връзка, може да осигури търсената стока. Постоянният недостиг на стоки и услуги през социалистическия период спомага за съхраняване на традицията за оказване на взаимопомощ между индивидите. Променените житейски реалности изменят съдържанието на отношенията, но традиционната поселищна солидарност продължава да играе важна роля в ежедневието на отделните индивиди през социалистическия живот.

Параграфът представя примери в защита на тезата, че изследваното явление не е „просто“ корупция и че в рамките на българското социалистическо общество в употребата на връзки може да бъде алтернатива на даването на подкуп. Да си от „нашите“ е достатъчно основание за осигуряване на достъп до дефицитна стока. Възможността за замяна на паричния подкуп с изтъкване на принадлежността към „нашите“, показва значимостта на този тип мрежа в българското социалистическо общество. Макар двете явления да имат доста сходни черти, свързването във вторична мрежа за взаимопомощ е всепроникващо и не се ограничава до осигуряване на материални облаги.

Последният пример в текста представя как хроничният стоков дефицит прави тяхната употребата на социални мрежи за взаимопомощ толкова всепроникващо, че двама непознати не е необходимо да уговарят правила на функциониране на взаимодействието. В директен разговор двама непознати се разпознават като принадлежащи към една и съща категория „наши“, поне дотолкова доколкото уговарят конкретната транзакция. Примерът показва структурните особености на социалните мрежи за взаимопомощ и голямо значение, което имат те през социалистическия период. Явлението има по-широк обхват от традиционните мрежи за взаимопомощ, които са свързани основно с поселищната солидарност. В новите условия обхватът на тези мрежи се определя от различни условия. Хроничният недостиг и тромата държавна система за преразпределение са проблеми, пред които обикновените хора се изправят ежедневно и съответно търсят начини за тяхното разрешаване. Изгражда е паралелна мрежа, която е значително по-динамична и успешна при осигуряването на търсените стоки от официалната държавна снабдителна система.

В рамките на социалистическото общество традиционните практики се трансформират под влиянието на всеобхватните политически, икономически и обществени промени. В новите условия познати от миналото практики претърпяват изменение, но продължават да имат голямо значение за всекидневния живот. Социалните мрежи за взаимопомощ се

превръщат в интегрална част от българското социалистическо битие, тъй като се оказват необходими за преодоляване на хроничния дефицит на стоки и услуги в рамките на самата система. Приемат се като естествено явление в рамките на общността, тъй като стъпват върху основата на многовековни социални структури, доказали своята ефективност за подобряване на живота на индивида, чрез задружни усилия на групата от „свои“ хора.

Заклучение

Българското общество в периода на социализма е сложен конструкт, върху който влияние оказват множество фактори. В неговите рамки социалните мрежи за взаимопомощ се открояват като специфично явление, което има своята интегрална роля в цялостния процес на обществено развитие. Проследяването на тяхното изграждане и функциониране доказва важното им значение при изграждането на индивидуалните житейски стратегии на обикновените хора в социалистическия период. Сравнението на социалните мрежи за взаимопомощ със сходните форми на социална организация в други обществени и политически системи, откри общите черти и разликите между явленията в различен контекст. От една страна се доказва, че във всеки от представените случаи основна функция на тези форми на социална организация е доставянето на различни стоки/блага/услуги. Същевременно представените примери ги показваха като вторични спрямо официалната държавна власт. Широко разпространените в някои общества отношения между патрони и клиенти имат строго регламентирана йерархична структура, която определя статута на всеки един от участниците и остава относително стабилна в дългосрочна перспектива. За разлика от тях социалните мрежи за взаимопомощ наследяват характерната за традиционния период егалитарност в селския колектив и нямат ясно изразена йерархия. Отношенията са вертикални и хоризонтални, обединени от общата идея да се окаже помощ на един от кръга на своите в момент на нужда. Организираните в мрежи, в рамките на социалистическия режим, те поемат ролята на вторична преразпределителна система. Необходимостта от тяхното съществуване се определя от икономиката при класическия социализъм, която се характеризира с хроничен дефицит на стоки, услуги и блага.

В новите политически и обществени условия редица традиционни практики се адаптират към новата система, запазвайки до голяма степен своите социални функции. Такъв е примерът със социалните мрежи за взаимопомощ. Колективизирането на

селскостопанската земя лишава формите на трудова взаимопомощ от тяхната икономическа база. С обединяването на частните земи в голямо общо стопанство и превръщането на доскорошните дребни частни стопани в работници в селското стопанство, организацията на трудовото ежедневие от предходния период се оказва неадекватна спрямо новите реалности. Силната социална интерграция на индивидите в общността обаче се съхранява. В новите условия почти без смисловото изменение се продължава спазването на социалната норма оказваната помощ да бъде реципрочна, дадена „назаем“, превръщайки се в нескончаем кръг на взаимни услуги и размени. Традиционните форми на взаимопомощ продължават своето съществуване в социалистическия период, адаптирайки своите функции спрямо възможностите и ограниченията на самата система. Органическата връзка между тези форми на социална организация в традиционния и в социалистическия период се доказва при задълбочения им анализ. Социалистическите социални мрежи за взаимопомощ обхващат кръг от „свои“ хора – неформално обществено разделение маркиращо и обединяващо хората, от които може да се търси помощ и на които трябва да се окаже помощ.

Насилственото колективизиране на селскостопанската земя, затвърждава традиционното отношение на българина към държавата като към нещо чуждо. Идеологическата постановка, според която държавата поема ангажимента да развива стопанството и да осигурява работни места за всички свои граждани, води до ширещи се прояви на безстопанственост към държавното и обществено имущество. При изграждането на социалистическите мрежи за взаимопомощ, възможността за достъп до различни стоки и услуги на работното място, се приема като основен ресурс. Официално общите стоки и услуги стават неделима част от създадените вторични мрежи за обмен. Последните пък се оказват необходими, тъй като в рамките на социалистическата система хроничният недостиг се превръща в интегрална част от всекидневния живот. Постоянният дефицит се оказва онзи елемент, който влияе в най-голяма степен върху разширението на обхвата и цялостното интегриране на социалните мрежи за взаимопомощ във всекидневния живот през социалистическия период. Провокирани от невъзможността да удовлетворят потребителското си търсене през официалните държавни разпределителни канали, обикновените хора търсят алтернативни такива. Традиционната висока степен на поселищна солидарност прави естествено търсенето на помощ на първо място там, където

тя винаги е била оказвана – в рамките на кръга от свои хора. Адаптирани към новите обществени условия, социалните мрежи за взаимопомощ се превръщат в неразделна част от ежедневието на социалистическа България.

Изследването на явленията доказва, че чрез него в българското социалистическо общество продължават съществуването си, характерни за традиционния период форми на обществена организация. Разгръщането на широка мрежа за вторично разпределение е насочена към задоволяване на личното потребителското търсене на отделните индивиди и се превръща във важен елемент при изграждането на личните житейски стратегии. В рамките на класическата социалистическа система основно условие, заради което тези дейности разширяват обхвата си, е хроничният дефицит на стоки/услуги/блага. Начинът, по който функционират доказва, че в рамките на социалистическото общество, се прехвърлят и адаптират практики от предходни периоди. Действията, които в голяма част от случаите, ощетяват държавната и обществена собственост, не се възприемат като морално осъдителни, тъй като лоялността към близките, към кръга от свои хора, продължава да бъде по-важна от спазването на формално определените закони. Практиките не са насочени към търсене на промяна в самата система, напротив те се адаптират и развиват в нейните условия. Социалните мрежи за взаимопомощ са съпътстващ елемент на социалистическата система в България, а не опит за своеобразен обществен бунт. Употребата им се превръща в неотменна част от българската социалистическа действителност.

Приноси:

1. Въвеждане в научно обръщение в България на слабо познати трудове на английски език, които коментират сходни форми на социална организация в различни общества и при различни политически и икономически условия.
2. Въвеждането на термина социални мрежи за взаимопомощ, който да назове тези практики в български контекст. Терминът включва в обосновката си връзката на формите на взаимопомощ с традиционния период на развитие на българското общество и адаптацията на тази социална практика към новите условия в страната след края на Втората световна война.

Публикации по темата:

„The Secondary Social Networks for Mutual Aid in Bulgaria: Transformation and Evolution during the Socialist Period.“ В: Насоки в академичното изследване и преподаване по етнология и антропология. С. Унив. изд. 2018. с. 183-193.

”Трансформация на традицията за трудова взаимопомощ в България през социализма (анализ на теренни материали)“ В: Etnologia Academica т. 10. (под печат)

Вътрешна защита

Дисертационният труд беше обсъден и допуснат до външна защита след обсъждане в катедра „Етнология“ при ИФ на СУ, проведено на 8 октомври 2019 г.